

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477):930.2«1734/1775»

Барановський О. А.,
аспірант, Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України (Україна, Київ),
a.baranowski@ukr.net

СОЦІАЛЬНА МОТИВАЦІЯ ГАЙДАМАЦЬКИХ ПОХОДІВ ЗАПОРОЖЦІВ У ЧАСИ НОВОЇ СІЧІ

Досліджується проблема соціальної природи розбійницьких виступів запорожців протягом XVIII ст., розглядається її відображення в документах як передумова реконструювання світоглядних і ціннісних установок грабіжників. Аналізується ієрархія мотивів, що набуває динаміки у загальних настроях товариства на підставі еволюції соціального складу загонів та відповідно до соціального моменту. Підкреслюється визначальна роль теми у концептуалізації проблеми запорозького гайдамацтва. У дослідженні при аналізі соціальних процесів широко застосовано метод моделювання. Одержані висновки окреслюють межі джерельного масиву з проблеми та відображають засадничий характер у грабунках ідейно-політичного компоненту мотивації. Визначено концептуальні виходи на структурування явища запорозького гайдамацтва, з'ясування особливостей стосунків усередині січової громади та типологізацію походів.

Ключові слова: Запоріжжя, гайдамацтво, протокол допиту, свідчення, соціальна мотивація, ієрархія мотивів, локалізація виступів, динаміка походів.

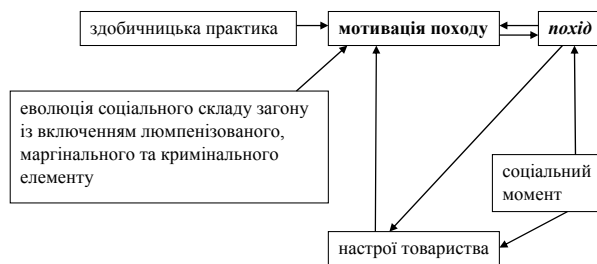
Зріз проблеми гайдамацького руху оголює потужний міфотворчий компонент, що за умови відсутності концептуальної проробленості теми розростається до рівня міфологічного конструкту, в рамках якого генерується система уявлень про явище. Водночас, попри процеси розхитування та розмивання сформованої моделі шляхом залучення нових джерел та здійснення методологічних пошуків, повноцінно питання вирішується лише у напрямку конструювання базового концепту теми на підставі актуалізації смислоутворюючих аспектів руху. У першу чергу, це стосується з'ясування соціальної природи гайдамацтва, де мотивація грабунків відіграє визначальну роль, а поведінковий аналіз ключових суб'єктів розбійництва набуває практичного змісту. Генерування ж та ідейне підживлення розбоїв з боку Запоріжжя, яке, по суті, творило соціальну реальність в регіоні за рахунок утвердження власних зразків поведінки, фокусує дослідницький інтерес передусім на соціальній мотивації запорозького гайдамацтва у добу Нової Січі. Розглянемо це питання в частині інформативних можливостей джерельної бази, ієрархії мотивів грабунків, рівнів розбійницьких спонукань сіроми, а також перспектив подальшої концептуалізації теми.

Природньо, в історіографії проблема до цих пір майже не потрапляла до кола наукових зацікавлень. Не в останню чергу це обумовлено фрагментарним характером джерельної інформації, що без необхідної концептуальної основи не синтезується у цілісну картину явища, набуваючи суто мозаїчного вигляду. Відтак, принципово посилюється роль джерелознавчого компоненту в дослідницькому процесі. З'ясування ж інформаційного потенціалу документів передбачає передусім розгляд гайдамацького епізоду на основі залучення усієї групи документів, що відбивають грабунок. Центральне

місце в джерельному масиві займають протоколи допитів запорожців-гайдамаків, складені в установах Гетьманщини та на Запоріжжі – базова документація слідчого процесу. Особливо цінними є протоколи, складені за результатами попереднього дізнання, інформаційно ще не вихолощені акцентуванням на питаннях, цікавих для слідства. Результати ж додаткового дізнання, отримані, як правило, «под пристрастием», можуть становити інтерес хіба що в частині з'ясування кола учасників походу. Водночас, подальше розширення та поглиблення інформативного потенціалу документів може бути здійснене лише навколо відповідної концептуальної структури, яка б збирала «уламки» інформації, розсіпані по джерельному масиву.

Власне, термін «соціальна мотивація» можемо визначити як комплекс мотивів, спрямованих на постановку соціально обумовлених завдань та забезпечення їхньої реалізації. Структура ж, ритміка та логіка розбійницького виступу запорожців є основним джерелом уявлень про мотивацію сіромах, відображаючи їхні спонукання у тісному зв'язку з соціальним контекстом. Поряд з цим, в історіографії чільне місце здобичницьких мотивів серед спонукань січовика до розбою є емпірично доведеним фактом [1, с. 307]. Водночас, варто погодитись з І. Василенко [2, с. 204–205], яка розглядає соціальну мотивацію як динамічне соціально-психічне поле, де взаємодія здійснюється по горизонталі (між елементами соціальної мотивації) та по вертикалі (між елементами соціальної мотивації та соціальним середовищем). Це дає змогу відійти від погляду на грабіжницькі спонукання запорожців як статичне явище та вибити здобичництво з мозаїки причинності походів, підвісивши його в рухливій структурі з можливістю прослідкувати постійну зміну конфігурації мотивів розбійництва. З іншого боку, є потреба у принциповій адаптації конструкції в соціально-історичному вимірі та відповідно до конкретно-історичного контексту. На наш погляд, це можна відобразити у вигляді наступної схеми.

Схема формування соціальної мотивації гайдамацьких виступів січовиків

Як бачимо, попри фундаментальний характер здобичницької практики запорожців в мотивації грабунків, вона, однак, не вичерпує систему мотивів та динамізується в рамках конкретного походу у

відповідності з соціальним моментом та настроями січової громади. Окремо слід зауважити про суто бандитський, асоціальний характер гайдамацтва, культивованій в рамках політико-правової оцінки руху, та який втрачається, диференціюючись, з виділенням в потоці грабунків люмпенізованого, маргінального та кримінального елементу. Останній спектрально відокремлюється від загальної логіки та ритміки розбоїв, не визначаючи її, а то й узагалі випадаючи з потоку походів у вигляді кримінальних епізодів на території самих Вольностей [3, арк. 592–593]. У свою чергу, настроєм товариства поряд зі здобичництвом як ключовим елементам соціальної мотивації січовика-гайдамаки притаманний характер потенційного буття, де перший компонент актуалізується під впливом соціального моменту в напрямку перетворення соціальної реальності, другий – слугує засобом постійного утвердження способу життя січової громади. До того ж мотивацію походу соціальний момент визначав і безпосередньо, на рівні окремих подій, впливаючи на конкретний виступ, в той час як настрої громади визначались потоком подій. В процесі здійснення грабунків й походи перетворюються на чинник виступів, формуючи настрої товариства, опосередковано впливаючи на мотивацію здобичника та безпосередньо – на грабунок, під впливом соціального моменту. Останній в той же час значною мірою структурує похід. Окремий виступ структурується і наявністю географічних можливостей: лісистій місцевості [4, арк. 530], річок [5, арк. 63], прозорістю кордону Вольностей. Це виводить дослідження на проблему формування, локалізації та динаміки грабежів. Так, змова на грабунок здійснювалась попередньо [6, арк. 28–31], після почутої інформації про збір розбійників [7, арк. 3–6] чи у результаті розшуку в степу товаришів для розбою [8, арк. 8]. Власне, збір гайдамаків здійснювався в зимівнику [6, арк. 28–31], Гарду [9, арк. 9–10], лісах [4, арк. 606–607] та ін. Під час походу гайдамацькі чати час від часу поповнювались запорожцями та об'єднувались з іншими загонами [8, арк. 12]. Водночас, об'єкт грабунку часто обирався у процесі виступу [5, арк. 63–68]. Загони розпадались відразу після походу та розподілу пограбованого майна. Частина запорожців йшла до місць збору гайдамаків, частина – до зимівників, до інших гайдамацьких чат та ін. Поряд із цим, причиною відмови від наміченого розбою могло бути випередження виступу гайдамацького загону іншою чатою [10, арк. 85–86зв]. З іншого боку, походи могла навіть не заважати перестрілка з пошуковою командою, надісланою від Коша [11, арк. 672–673]. У підсумку, грабунок формувался переважно між незнайомими людьми, об'єднаними спільною справою, мав варіативний та пульсуючий характер, часто – виникав на реакційній основі: зі зміною соціально-політичної ситуації чи в порядку відплати сусідам за їхні набіги на територію Вольностей. Водночас, на побутовому рівні успішний грабунок не міг бути реалізований без духу побратимства, на якому трималось товариство. Так, легкість влиття до січової громади та спонтанність формування розбійницького загону, часто – між незнайомими людьми, об'єднаними спільною справою доповнювались азартом протистояння з пошуковими командами. Намагання ж гайдамаків під час походу поховати за обрядом вбитого розбійника та пошук учасника походу, ймовірно, захопленого поляками [5, арк. 63–68], попри спонтанність

соціальних зв'язків в рамках виступу відображають загін як фрагмент товариства, заснований на спільних світоглядно-ціннісних підвалинах.

Соціальний момент у частині впливу на настрої товариства при досягненні критичної межі приводить в рух всю модель формування соціальної мотивації, та остаточно виявляє дуалістичну природу здобичницької практики шляхом увиразнення прагматичного та ідейного компоненту, які в конкретно-історичному контексті та соціально-політичному вимірі демонструють постійну зміну співвідношення. Звідси – маємо підстави виокремити два рівні мотивації: індивідуально-груповий та ідейно-політичний. На індивідуально-психологічному рівні грабунок здійснюється, а на груповому – посилюється суто на підставі світоглядних переконань та ціннісних установок гайдамаків і має в своїй основі прагматичну складову. Ідейно-політичний компонент за даних умов слугує радше загальним тлом розбою, виявляючись, зокрема, у використанні в походах військової символіки та маючи спрямованість на утвердження здобичницького способу життя в регіоні. У напрямку реалізації останнього мотивація грабунків досягає другого рівня під впливом соціального моменту, як це було в часи Коліївщини та у зв'язку з формуванням перспектив для розширення простору конститування товариства – січової спільноти, об'єднаної на спільній ідейно-політичній платформі бачення майбутнього Запорозжя. Відтак, прагматичний компонент отримує значною мірою фоновий характер, а ідейно-політична складова опредметнюється в походах січовиків, перетворюючись на рушійну силу виступів. Власне ж, ідейність товариства не мала вигляду конструкції і розгорталась на рівні екзистенції, яка зосереджувалась у вигляді архетипів, акумулюючи історичну пам'ять про минуле Запорозжя. З цього приводу, як влучно підмічає М. Мамардашвілі, людина є по-справжньому живою лише за умови організації свого життя радше на підставі інтуїції, ніж на основі норм та правил [12, с. 28]. У даному сенсі Запоріжжя було єдино **живою** українською територією, особливо на тлі здевальвованого політичного проекту Гетьманщини. Більше того, дослідник зауважує, що ми живі в тій мірі, в якій відроджуємо життя інших [12, с. 290]. Так, в буднях січовика-здобичника оживали героїка минулого та здобутки колишнього Запорозжя, які вступали в резонанс з існуючим становищем, набуваючи трагічного присмаку та формували власну історичну логіку життя громади.

Отже, можемо виділити наступні магістральні напрями диференціації та поглиблення даного концепту:

– *методологічний* (структурування явища запорозького гайдамацтва на підставі аналізу варіативності розбійницьких виступів);

– *соціальний* (дослідження формування, локалізації та динаміки здобичницьких акцій, в т.ч. – типологізація походів);

– *ідейно-політичний* (окреслення моделі стосунків усередині січової громади).

Підсумовуючи, варто відзначити наявність можливостей реконструкції ієрархії мотивів запорозького гайдамацтва, які розширюються шляхом побудови базової концептуальної структури, де принципово поглиблюється інформаційний потенціал джерельної бази та моделюються відповідні соціальні процеси. Пропонується схема формування соціальної мотивації

січовика–здобичника, заснованої на ідейно–політичному компоненті і спрямованої на утвердження Запорозжям в тогочасних реаліях власного історичного буття.

Список використаних джерел

1. Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва кін. XVII–XVIII ст.: джерелознавчий аналіз / В. І. Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 369 с.
2. Василенко І. В. Концепція соціальної мотивації: методологічний аналіз: Дисс. ... доктора філософських наук: 09.00.11 / Василенко Інна Вікторівна. – Волгоград, 1999. – 373 с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / [упоряд. Л. З. Гісцова та ін.]. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998. – (Джерела з історії українського козацтва). Т.2. – 2000. – 748 с.
4. Акты о гайдамаках (1700–1768) // Архив Юго–Западной России. – Ч.3. – Т.3. – К., 1876. – 897 с.
5. Центральний державний історичний архів в м. Києві. – Ф.56. – Оп.3. – Од. зб. 878. – 302 арк.
6. Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Од. зб. 3606. – 52 арк.
7. Там само. – Ф.56. – Оп.3. – Од. зб. 1630. – 29 арк.
8. Там само. – Ф.56. – Оп.3. – Од. зб. 973. – 34 арк.
9. Там само. – Ф.56. – Оп.3. – Од. зб. 1028. – 56 арк.
10. Там само. – Ф.229. – Оп.1. – Од. зб. 83. – 250 арк.
11. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / [упоряд. Л. З. Гісцова та ін.]. – К.: ЗАТ ВІПОЛ, 1998. – (Джерела з історії українського козацтва). Т.3. – 2003. – 951 с.
12. Мамардашвили М. Психологическая топология пути М. Пруст «В поисках утраченного времени» / М. Мамардашвили. – СПб.: РХГУ – журнал «Нева», 1997. – 411 с.

References

1. Mil'chev V. I. Social'na istorija zaporoz'kogo kozactva kin. XVII–XVIII st.: dzhereloznavchij analiz / V. I. Mil'chev. – Zaporizhzhya: AA Tandem, 2008. – 369 s.
2. Vasilenko I. V. Konceptija social'noj motivacii: metodologicheskij analiz: Diss. ... doktora filosofskih nauk: 09.00.11 / Vasilenko Inna Viktorovna. – Volgograd, 1999. – 373 s.
3. Arhiv Kosha Novoji Zaporoz'koi Sichi Korpus dokumentiv 1734–1775 / [uporyad. L. Z. Giscova ta in.]. – K.: Bilocerktiv'ska knyzhkova fabryka, 1998. – (Dzherela z istoriji ukrajins'kogo kozactva). Т.2. – 2000. – 748 s.
4. Akty o hajdamakah (1700–1768) // Arhiv Yugo–Zapadnoj Rossiji. – Ч.3. – Т.3. – К., 1876. – 897 s.
5. Central'nij derzhavnij istorychnij arhiv v m. Kyjevi. – Ф.56. – Оп.3. – Од. зб. 878. – 302 арк.
6. Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Од. зб. 3606. – 52 арк.
7. Там само. – Ф.56. – Оп.3. – Од. зб. 1630. – 29 арк.
8. Там само. – Ф.56. – Оп.3. – Од. зб. 973. – 34 арк.
9. Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Од. зб. 1028. – 56 арк.
10. Там само. – Ф.229. – Оп.1. – Од. зб. 83. – 250 арк.
11. Arhiv Kosha Novoji Zaporoz'koi Sichi Korpus dokumentiv 1734–1775 / [uporyad. L. Z. Giscova ta in.]. – K.: ZAT VIPOL, 1998. – (Dzherela z istoriji ukrajins'kogo kozactva). Т.3. – 2003. – 951 s.
12. Mamardashvili M. Psihologicheskaja topologija puti M. Prust «V poiskah utrachennogo vremeni» / M. Mamardashvili. – SPb.: RHGU – zhurnal «Neва», 1997. – 411 s.

Baranovskiy O. A., postgraduate student, M. S. Hrushevsky Institute of ukrainian archeography and source studies NAS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), a.baranowski@ukr.net

The social motivation of Zaporizhzhya hajdamak robberies in period of New Sich

The article researches the social nature of Zaporizhzhya hajdamak robberies during the XVIII cent and represent the problem in documents as pre–condition of reconstruct the robber's world outlook and values. Hierarchy of motives, that acquire dynamics in the moods of cossacks society in accordance with social moment and evolution the complement of detachment was analyzed. The important role of theme emphasizes in the conceptualization of Zaporizhzhya hajdamak robberies. Method of modeling is widely applied by author in analysis of social processes. Received conclusions is outlines the bounds of sources massif on problem and represent the basic character of idea–political motivation in robberies. Conceptual means of progress the theme in direction to the structural the phenomenon of Zaporizhzhya hajdamak robberies, peculiarities of relations inside the cossack society, and types of marches was ascertained.

Keywords: Zaporizhzhya, hajdamak movement, record of interrogation, testimony, social motivation, lokalization of robberies, hierarchy of motives, dynamics of marches.

Baranovskiy A. A., aspirant, Institut ukrainской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины (Украина, Киев), a.baranowski@ukr.net

Социальная мотивация гайдамаческих походов запорожцев во времена Новой Сечи

Исследуется проблема социальной природы разбойнических выступлений запорожцев на протяжении XVIII в., а также ее отражение в документах, на основании которых реконструируются мировоззренческие и ценностные установки грабителей. Анализируется иерархия мотивов, которая приобретает динамику в общих настроениях сечевиков на основании эволюции социального состава отрядов и в соответствии с социальным моментом. Подчеркивается определяющая роль темы в концептуализации проблемы запорожского гайдамачества. В исследовании при анализе социальных процессов нашел широкое применение метод моделирования. Полученные выводы очерчивают границы источникового массива по проблеме и отражают базовый характер в грабежах идейно–политического компонента мотивации. Определены концептуальные выходы на структурирование явления запорожского гайдамачества, выявление особенностей отношений внутри сечевой громады и типологизацию походов.

Ключевые слова: Запорожье, гайдамачество, протокол допроса, свидетельство, социальная мотивация, иерархия мотивов, локализация выступлений, динамика походов.

* * *

УДК 634.8(477)

Животівська Д. М.,
аспірантка, ДВНЗ «Переяслав–Хмельницький педагогічний університет ім. Г. Сковороди» (Україна, Переяслав–Хмельницький), diana7454@ukr.net

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ФІЗИКО–МАТЕМАТИЧНИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

На основі літератури, опублікованих джерел та періодичних видань здійснений аналіз просвітницької діяльності Київського фізико–математичного товариства, Харківського математичного товариства та Новоросійського математичного товариства. У дослідженні розкрито основні напрямки діяльності товариств, що полягали в організації публічних лекцій, видавничій діяльності, розробці підручників, обміні науковою інформацією між вітчизняними та зарубіжними вченими. Члени фізико–математичних товариств брали участь у громадських заходах, присвячених святкуванню ювілеїв видатних науковців, у проведенні виставок, з'їздів. Проаналізовано видавничу діяльність наукових товариств, що сприяло поширенню фізико–математичних знань. Один з напрямків видавничої діяльності полягав в налагодженні випуску періодичних збірників, журналів, записок, праць, в яких відбивалися і наукові досягнення, і поточне життя.

У процесі дослідження було з'ясовано, що наукова і просвітницька діяльність товариств при університетах безумовно сприяла вихованню в них висококваліфікованих наукових кадрів. Поряд з широкою науково–дослідною і просвітницькою практикою зарубіжні наукові відрядження, публікація праць в іноземних журналах, з метою популяризації досягнень українських науковців.

Ключові слова: фізико–математичні товариства, періодичні видання, з'їзди, міжнародні конгреси, публічні лекції, протоколи засідань.

Для сьогодення вивчення досвіду діяльності наукових товариств є дуже важливим у процесі культурних та наукових змін України. Громадсько–наукові об'єднання створювалися з метою розв'язання як наукових проблем, так і питань освітнього, педагогічного та просвітницького характеру.

Функціонування наукових товариств викликає значний інтерес серед науковців, проте відсутнє системне та комплексне опрацювання документів та літератури і висвітлення просвітницької діяльності фізико–математичних товариств України в другій половині XIX – на початку XX століття.

Результати дослідження можуть бути використанні для створення цілісної картини діяльності наукових товариств.